CAPPADOCIA JOURNAL OF HISTORY AND SOCIAL SCIENCES VOL.16-APRIL 2021

ISSN-2199-353X

Online only at http://www.cahij.com/

XIX. YÜZYILDA FERGANA VADİSİ'NDE TİCARİ FAALİYETLER VE TARIM*

İlker TÜRKMEN**

Özet

Çeşitli kaynaklarda Türkistan'ın kalbi olarak isimlendirilen Fergana Vadisi, üzerinden geçen ticaret yollarının ve verimli tarım arazilerinin sayesinde yüzyıllarca bölgeyi kalkındırmıştır. Rusya'nın güneyde ulaştığı son nokta olan vadi, Çin ve İngiltere'nin de dikkatini celbeden bir vahadır. Tüccarların uğrak yeri olan vadi Doğu'da Kaşgar'a, Batı'da Semerkant ve Buhara'ya, Kuzeybatı'da ticaretin bir başka merkezi olan Taşkent'e bağlanmaktadır. Bu şehirlerden gelen yerli ve yabancı tüccarlar XIX. yüzyılda Fergana şehirlerine oldukça canlı bir görünüm kazandırmıştır. Vadinin yamaçlarında yaşayan göçebeler ile ovalarda yaşayan yerlilerin buluşma noktası da ticaretin merkezi olan pazarlar olmuştur. Ticaret dolayısıyla maddi alışverişin yanında kültürel alışveriş her daim canlı kalmıştır. Vadiyi sulayan birçok nehir ve kanalın yanında mikroklima iklimin olması, Türkistan coğrafyasının başka yerinde yetişmeyen çeşitli ürünlerin burada yetişmesine olanak sağlamıştır. XIX. yüzyılda vadi, rekoltenin yüksek olması dolayısıyla pamuk tarımına yönelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fergana Vadisi, Ticaret, Tarım, Kültürel Alışveriş, Yerli ve Göçebe, Pamuk.

THE COMMERCIAL ACTIVITIES AND AGRICULTURE IN FERGANA 19th CENTURY

Abstract

The Fergana Valley, which is named as the heart of Turkistan in various sources, has developed the region for centuries thanks to the trade routes and fertile agricultural lands passing over it. The valley, which is the last point reached by Russia in the south, is an oasis that attracts the attention of China and England. The valley frequented by merchants is connected to Kashgar in the east, Samarkand and Bukhara in the west, and Tashkent which is another center of trade in the northwest. Domestic and foreign merchants from these cities gave Fergana cities a very lively appearance in the 19th century. The meeting point of the nomads living on the slopes of the valley and the locals living in the plains was the markets, which were the center of trade. Due to trade, besides material exchange, cultural exchange has always remained alive. Besides the many rivers

* Bu makale doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
turkmen.ilker@ahievran.edu.tr

ISSN-2199-353X

Online only at http://www.cahij.com/

and canals that irrigate the valley, the microclimate climate has enabled various crops to be grown here. They do not grow elsewhere in Turkistan. In the 19th century, the valley turned to cotton agriculture due to the high yield.

Key Words: Fergana Valley, Trade, Agriculture, Cultural Shopping, Native and Nomadic, Cotton.

Giriş

Yüzyıllardır çeşitli toplumlara ev sahipliği yapan Fergana Vadisi'ndeki kültürel varlık, XIX. yüzyılda Türkistan coğrafyasının diğer bölgelerine nazaran çok daha renkli bir görünüm arz etmekteydi. Bu yüzyılda Fergana Vadisi, Doğu'dan Çin (Konfüçyüs), Batı'dan İran (Müslüman), Güney'den Hindistan (Hindu) ve Kuzey'den Rusya (Hıristiyan/Ortodoks) medeniyetleri arasında kalmış durumdaydı. Tarihin ilk dönemlerinden beri medeniyetleri birbirine bağlayan ve adeta bir köprü vazifesi gören Fergana Vadisi, *Medeniyetler Mozaiği* sözünü hak eden ender coğrafyalardan birisi olma özelliğine sahiptir.

XIX. yüzyılda siyasi hareketliliğin hiç eksik olmadığı Fergana'da, kültürel varlığa ışık tutacak eserler çok fazla kaleme alınmamıştır. Müelliflerin eserleri genellikle Hokand Hanlığı'nın tarihi ile ilgili olmuştur. Bu yüzden vadinin kültürü ile ilgili bilgiler, az sayıdaki yabancı kaynaklarda dağınık bir şekilde yer almıştır. Kültür tarihini yazarken başvurduğumuz en önemli kaynak, Fergana'da altı yıl yaşamış olan Rus subay Nalivkin ve onun eşi Nalivkina'nın hatıratı olmuştur. Bölgeye gelen Rus elçiler ve seyyahların notlarından aldığımız bir kısım bilgi de çalışmamızda mevcuttur. Kültür denildiği zaman, özellikle Fergana Vadisi için ticaret kültürü ilk sırada gelmektedir. Çalışmalarımız sırasında gördük ki Fergana'daki ticaret kültürü diğer birçok kültürel faaliyetlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Türkistan coğrafyasındaki pazar kültürü çok eski tarihlere dayanmaktadır. Tarihî İpek Yolu üzerinde bulunduğu için bu coğrafyada ticaret kültürü gelişmiştir. Proje kapsamında Fergana Vadisi'ne gittiğimiz zaman gördük ki; pazardaki ürün çeşitliliği kadar etnik çeşitlilik de dikkat çekicidir. Dili, dini, ırkı ne olursa olsun pazarda çalışanların tek gayesi ticaret yapmaktır. XIX. yüzyıldaki Fergana Vadisi şehirlerini konu olarak ele aldığımız zaman durumun günümüzden çok da farklı olmadığını gördük.

1. Ticaret ve Pazar Kültürü

Bu coğrafyada *pazar* kelimesi yerine yaygın olarak *bazar* şeklinde bir kelime kullanılırdı. Çarşı kültürü çok fazla olmayan bu şehirlerde Pazar, halkın uğrak yeri idi. Pazarların dört bir yanında küçüklü büyüklü dükkânlar yer alırdı. Büyük dükkânlarda genelde kıyafetler satılırken yan yana kurulan küçük dükkânlarda koşum takımları satıcısı, terziler, gümüşçüler, bakırcılar, qassob (kasaplar) ve baqqol (küçük marketler) bulunurdu.

ISSN-2199-353X

Online only at http://www.cahij.com/

Tezgâhlarda kavun, havuç, biber, soğan, yağ, pirinç, sebze, yeşillik, domates, patlıcan, üzüm, tütün vb. ürünler olurdu. Pazarların bazılarında küçük de olsa kitap dükkânları yer alırdı. Günümüz pastanesine benzeyen küçük hamur işi dükkânları da pazara gelenlerin uğrak yeri idi. Burada yapılan ürünler doğal ve taze olduğu için çok sevilirdi.[1] Ustalıkla imal edilen kürk mantolar da pazardaki çeşitli dükkânlarda satılırdı. Zanaatkârların kullandıkları malzemeler tarihin izlerini birebir yansıtmaktaydı. Yabancı bir kimse bu pazar yerlerini gördüğü zaman Orta Çağ'daki pazarları geziyormuş gibi hissederdi.[2] Hokand ve Margilan gibi büyük şehirler hariç, haftada bir ya da iki gün pazar kurulurdu.[3] Haftanın altı günü, et ve sebze dükkânları ile "çayhana" (çay ocağı) dışında yalnızca birkaç dükkân açık olurdu.[4]

Göçebelerin yaşadığı yerlerde kurulan ve *kışlak bazar* olarak adlandırılan pazarlar, doğal olarak şehirlerde olduğundan daha küçüktü. Bu pazarların gayesi göçebelerin ihtiyacının en kısa yoldan giderilmesiydi. Bu pazarlarda genellikle zanaat ile ilgili dükkânlar olmazdı. Dağların eteklerinde bulunan göçebeler, ovada bulunanların hayvan ihtiyacını karşılardı. Bu hayvansal ürünler de kışlak pazarlarına getirilir ve satılırdı. Göçebelerin ve yerleşiklerin bir araya geldiği yerler haftada iki kez kurulan kent pazarlarıydı.[5] Bir göçebenin demir, bakır, kalay işi olursa şehir merkezindeki çarşıya gitmesi gerekirdi. Kışlık pazarda genelde ekmek, süt, peynir, yumurta, yoğurt, yağ ve tarımsal ürünler (buğday, arpa, yulaf, un, yem vb.) satılırdı.[6]

XIX. yüzyılda Hokand, Andican, Margilan, Namangan, Oş, Özkent, Hucend gibi şehirler büyük ticaret ve zanaat merkezlerine dönüşmüştür. Hanlığın merkezi olan Hokand'daki pazar diğer şehirlere göre daha gelişmişti. Fergana'nın dört bir yanında üretilen ürünlerden en kalitelisi buraya gelirdi. Pazarın caddeleri genişti ve üzeri çadırla kapatılmıştı. Bir bakıma kapalı çarşı modeli vardı. Haftanın iki günü (Perşembe ve Pazar) bu pazarlar açık olurdu. Fergana Vadisi'ndeki pazarlar Han'a bağlı olurdu ve Han'ın vergi memurları düzenli olarak vergi toplardı. Pazarda gece bekçileri olurdu. Bu bekçiler belli

[1] Günümüzde de Fergana şehirlerindeki pazarlarda bu dükkânlardan oldukça fazla vardır. Samsa adı verilen hamur işi, bütün Türkistan coğrafyasında olduğu gibi vadide de meşhurdur.
[2] Jules Joseph Leclercq, Avrupalı Gözüyle Kafkaslar ve Orta Asya; Transkafkasya-Buhara-Fergana-Tanrı Dağları (1890), Çev. Haktan Birsel, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 168.
[3] S. Frederick Starr, Fergana Valley The Heart of Central Asia, Routledge Press, New York, 2011, p. 60. Fergana Vadisi'ndeki neredeyse bütün şehirlerde günümüzde de pazar haftada iki kez kurulur. Ticaret konusunda oldukça maharetli olan Özbeklerin yaşadığı şehirlerde (Andican, Hokand, Fergana vb.) pazarların kurulduğu günlerin sayısı daha fazladır.
[4] Mariya Nalivkina, Vladimir Nalivkin , (2016) Muslim Women of the Fergana Valley; A 19th Century Ethnography From Central Asia, Düz. M. Kamp, İndiana University Press, Bloomington and İndianapolis, İndiana, 2016, p. 33
[5] Muhammed Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı", Avrasya'nın Sekiz Asrı; Çengizoğulları, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 560.
[6] Nalivkina, Nalivkin, 33.

ISSN-2199-353X

Online only at http://www.cahij.com/

aralıklarla devriye atar hırsızlık olaylarının önüne geçerdi. Bu birlikler belli bir merasimle görev değişimi yaparlardı.[7]

Vadide takas usulü ile ticaret oldukça yaygındı. Çiftçiler genellikle buğdayını, atlarını, sığırlarını, koyunlarını ve bilumum tahılını takas ederek ticaret yapardı. Ürünlerin fiyatında yıl içerisinde birkaç kez spekülasyon olurdu. Böyle durumlarda karaborsa ortaya çıkar halk çaresiz kalırdı. Özellikle yünlü kumaşların alım satımında birtakım hileler söz konusu olabilirdi. Buğday ve küçükbaş hayvan (koyun, koç) satışından elde edilen kazanç diğerlerine nazaran daha fazla olurdu.[8] Bu da gösteriyor ki vadideki tarım ve hayvancılık ana geçim kaynağıydı.

Koyuna olan talep o kadar çok oluyordu ki Almatı (Veny), Evliya Ata (Taraz) hatta Batı Sibirya'dan bile koyun getirilir, Fergana pazarlarında satılırdı.[9] Alışveriş için sözlü senet yapılırdı, yazılı herhangi bir evrak olmazdı. Fakat satış vade ile yapılacaksa iki tane şahit tutulması gerekirdi. Buradaki insanların dinî duyguları ticarete de sirayet etmiş durumdaydı. Onların inancına göre ticaret yapmak için hakkı ve hukuku iyi bilmek gerekirdi. Evlerin ticaret yapmak için uygun olmadığı düşünülürdü ve bu yüzden evlerde ticaret yapılmazdı. Zaten evde ticaretin gerçekleşmesi için gerekli olan şahit bulunamazdı. Şahit olma kuralında ev halkının şahit olmaması vardı. Ayrıca dinî bir gereklilik olarak görülen; *Ticaret; şafak ve gün batımı arasında yapılmalıdır.* kuralına uyulurdu. Diğer bazı ilginç ticaret kuralları da vardı; ayakta buğday satılmaz, yanında bulunmayan nesne satılmaz, toptan eşyalar ölçülmeden satılmaz gibi. Bu kurallar görgü kuralları olup herhangi bir yaptırımı olmazdı. Ama kurallara uymayanlar toplum tarafından ayıplanır ve dışlanırdı.[10]

Fergana'da yaşayan halk geleneklerine bağlılık konusunda oldukça muhafazakârdı. Misafirperverliği iyi olmakla birlikte dışarıdan gelen (Hindu, Çinli, Rus vb.) tüccarlar belli yerlerde konaklamak zorundaydı. Onların bulundukları yerler genelde pazar denilen ticaret merkezlerinin yanında olurdu. Onlara sadece ticaret yapma izni verilirdi. Onlara hiçbir şekilde toprak satılmaz, mülk verilmezdi. Zaten Han, ülkedeki toprakların büyük bir kısmının da sahibiydi. Han, sahip olduğu topraklardan vergi alırdı. Yerli tüccarların (Kazak, Özbek, Uygur, Tacik, Kırgız, Kıpçak) yabancı tüccarları misafir etmesi de yasaklanmıştı.[11] Bu sayede ticaretteki usulsüzlüklerin giderildiği düşünülürdü.

Dışarıdan gelen tüccarlara karşı bu kadar güvensiz bir ortamın meydana gelmesinde etkili olan birtakım amiller vardı. Birincisi; ülke topraklarına gelen ajanlar genellikle tüccar kılığında gelir ve bilgi toplardı. İkincisi; hanlık siyasi açıdan bir türlü istikrar

[7] Eugene Schuyler, Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları, Çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2007, s. 349.
[8] Nalivkina, Nalivkin, 52.
[9] Abdulvahab Kara, Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, Selenga Yayınları, İstanbul, 2007, s. 268.
[10] Nalivkina, Nalivkin, 53.
[11] Schuyler, 352.

ISSN-2199-353X

Online only at http://www.cahij.com/

sağlayamadığı gibi etrafında da onun zayıflamasını bekleyen birçok düşman bulunmaktaydı. Bu düşmanların halkın arasına nifak sokmak için provokatörler göndermesinden şüphe edilirdi. Nitekim bununla ilgili olarak diyebiliriz ki: Rusya'nın birinci hedefi buradaki insanların arasına nifak tohumları saçarak bölge topraklarını istila etmekti. Bunu yapmanın tek yolu da gelişmiş Türkistan pazarlarını kullanmaktı. Hatta Rus tüccarların Türkistan coğrafyasına askeri seferler yapılması için XVII. yüzyıldan itibaren Çar'a baskı yaptığı da bilinmektedir.[12] Yani ticaret unsuru, bu toprakların istila edilmesinin sebeplerinden en önemlisiydi.

Fergana Vadisi'ndeki insanlar arasında komşuluk ilişkileri ticarette de kendini göstermekteydi. Bir arazi yeri, bir ev, bahçe veya başka bir gayrimenkul satılacağında ilk olarak komşulara teklif edilirdi.[13] Ancak ilan edilen fiyat üzerinden komşular satın almayı reddederse satın alma hakkı diğer alıcılara geçerdi. Satıcı, mallarının dezavantajlarını belirtmeli ve fahiş fiyat istemekten kaçınmalıydı. Anlaşma gerçekleştiğinde tanıklar satıcıya *sattınız mı?* alıcıya *aldınız mı?* sorusunu sorarlardı. Her iki tarafta da razı olursa satış gerçekleşirdi. Halkın özellikle ihtiyaç duyduğu bazı ürünlerin (et, ekmek, sebze, ayakkabı, kumaş vb.) ticareti genelde aracısız yapılırdı. Çünkü bu ürünlerin satışında aracı olursa hayat aşırı pahalılaşırdı. Esnafa kredi verecek olan yerli kamu kredi kuruluşları yoktu. Bu tarz işlere genellikle Sart veya Hindu kökenli kişiler bakardı. Her yerel kasabada bu kişilerden beş ila on, bazen de daha fazlası vardı. Bunlar yalnızca para satarak hayatlarını kazanırlardı. Kur'an'ın faizi kati bir şekilde yasaklamasına rağmen buradaki esnaf, durum gereği krediye ve faize başvurmak zorunda kalıyordu. Borç alınan paranın ödeme şekli çoğunlukla para veya hububat şeklinde olurdu. Hindular yalnızca para ile çalışırlar ve her 16 tenge için (31/5 ruble'ye eşit) faizleri, yirmi hafta boyunca 4 tengeye (yaklaşık 80 kopeks) eşit olacak şekilde uygulanırdı. Ödemeler haftada 1 tenge (20 kopeks) yapılırdı. Böylece hem anapara hem de faiz yirmi hafta (beş ay) içinde ödenmiş olurdu. Yani 20 hafta için uygulanan faiz oranı %20 idi.[14] Bu da gösteriyor ki Fergana'da XIX. yüzyılda faizle ticaret yapmak oldukça yaygındı.

Vadide çok çeşitli milletlerden ticaret yapanlar olduğu için tek bir para birimi kullanılmazdı. Altın, gümüş, bakır gibi madeni paralar geçerli olurdu. Takas usulü olduğunda para bazen ikinci planda kalırdı. Bizim araştırma konumuz olan dönemde vadinin hâkimiyeti Hokand Hanlığı'ndaydı. Bu sebeple Fergana Vadisi'nde resmi olarak *Hokand Tengesi* ya da *Hokand* adındaki paralar kullanılırdı. Bir de *Hokand Tillası* diye para birimi vardı ve 1 Tilla 19 Hokand Tengesi'ne eşitti.[15] Ticaretin canlanması için bazı dönemlerde daha küçük para birimleri de tedavüle girerdi. Fakat bunlar süreklilik arz etmezdi ve her gelen Han bir önceki ticaret sistemini değiştirirdi.

[12] Hayri Çapraz, "Rusya'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması" SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 24, Isparta, Aralık 2011, s. 58.
[13] Bu uygulama Fergana'da günümüzde de hala geçerlidir. Hatta Anadolu'nun çoğu köyünde de yaşatılan bir ahlaki gelenektir.
[14] Nalivkina, Nalivkin, 54-55.
[15] Schuyler, 201.

ISSN-2199-353X

Online only at http://www.cahij.com/

Fergana Vadisi'nde bulunan Hokand Hanlığı ile Rusların ticari ilişkileri de azımsanmayacak kadar çoktu.[16] Örneğin, 1758'den 1853'e kadar Rusya'nın Hokand'a ihracatı 174.000'den 2.171.000 Ruble'ye, ithalat ise 37.000'den 676.000 Ruble'ye yükselmiştir. Ruslar, başta demir, bakır ve çelik fabrika ürünleri, fayans, kap kacak, işlenmiş ve bitmiş deri, pamuklu bez, dokuma pamuk, kadife, şeker ve aynaları ihraç etti.[17] Hokand tüccarları ipek ve pamuklu kumaşları, halıları, kurutulmuş meyveleri ve pirinci Rusya'ya satarlardı. XIX. yüzyılda Fergana'nın Rusya'ya yaptığı temel ihracat pamuktu. Bu bağlamda, Hokand Hanlığı ve Rusya'nın ticari yönden birbiri ile anlaştığını söylersek yanlış olmaz. Rus pamuk fabrikalarının mülk sahipleri Fergana'nın, onların imal ettikleri malları için önemli bir pazar haline gelebileceğini keşfettikten sonra bu ilişki daha da gelişmiştir. Yani bir nevi Fergana Vadisini kendileri için yeni bir pazar olarak görmüşlerdir.[18] Hocend şehri alındıktan sonra Ruslar burada bir ipek iplik fabrikası açmışlardır. Bu fabrikanın kurucusu da Türkistan Genel Valisi olan General Kaufman idi.[19]

Fergana Vadisi, Çin ile Rusya arasındaki ticaret için önemli bir noktada yer alıyordu. Ferganalı tüccarlar Rusya'dan getirilen malların Çin'e, Çin'den getirilenlerin de Rusya'ya aktarılmasında aracılık rolünü üstlenmişlerdi.[20] Çin'de üretilen ve Türkistan coğrafyasına dağılan hatta Rusya pazarlarında bile tercih edilen çayın ticaretini de genelde Ferganalı tüccarlar yapmaktaydı. Bunun yanında, Rusya ve Kaşgar arasındaki ticaretin bağlantılarını da Ferganalılar gerçekleştiriyordu.[21] Bu ticaretin getirisi bir hayli yüksekti ve Fergana'daki vakıflar için kullanılıyordu. Bu vakıflar da her türden eğitimin verildiği medreseleri finanse etmekteydi. Bu şekilde dolaylı da olsa ticaretin eğitime katkısı oluyordu.[22]

Bilindiği üzere XIX. yüzyılda Rusya'nın birçok yetkilisi Fergana Vadisi'ne gelmiştir. Onların amacı buradaki ticareti görmekten ziyade hanlık ile ilgili bilgiler edinmekti. Bu elçilerin raporları, sonraki zamanlarda gerçekleştirilecek olan askeri seferlerin hazırlığı niteliğindeydi. Fakat tarihe ışık tutması açısından bu notlar bizim için çok önemlidir. Örneğin, Hokand'daki ticari faaliyetlerle ilgili olarak Rus elçici Flipp Efremov şu şekilde bir yorumda bulunmuştur:

"Margilan Hokand'dan bir gün mesafede Sırderya'nın yukarı kesiminde yer almaktadır. Burada her türlü renkte yün, kadife ve benzerlerini dokuyorlar… Oş, Margilan'dan üç

[16] M. Annanepesov, "Relations Between The Khanates And With Other Powers", History of Civilizations of Central Asia, Development in contrast: from the sixteenth to the mid nineteenth century, UNESCO, 2003, p. 86.
[17] Schuyler, 212.
[18] İra Marvin Lapidus, A History of Islamic Societies, United States Of America, 2002, p. 350; Starr, 61.
[19] Schuyler, 197.
[20] Çelik, 560.
[21] Üçler Bulduk, Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi, Berikan Yayınları, Ankara, 2006, s. 52; Dinçer Koç, Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı; XIX. Yüzyılın İlk Yarısı, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2015, s. 74-75.
[22] Scott C. Levi, Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The Rıse of Khoqand; 1709-1822, Journal of Global History No:2, 2007, p. 225.

ISSN-2199-353X

Online only at http://www.cahij.com/

günlük yol mesafesindedir ve ondan daha küçüktür. Fakat bununla birlikte Hiveliler, Buharalılar, Taşkentliler ve başkaları tarafından ziyaret edilen oldukça ticari bir şehirdir.

(Hokandlılar) at ve başka hayvanları takas yoluyla Kırgızlardan ve Kırgız Kaysaklardan (Kazaklar) alıyorlar. Hokandlılar gerek zanaatta gerekse de ticarette Buharalılardan aşağı seviyededirler. Birinciler (Hokandlılar) oldukça iyi keten bezi, Kıtayka'ya (Çin) yakın kalitede yün, patiska ve kadife üretiminde iyidirler. Gömlek ve benzeri şeyleri dikiyorlar ve bunların hepsinde pamuklarını kullanıyorlar. Hokandlılar alışverişin büyük bir kısmını kendi memleketinde yapıyorlar. Hive'ye hemen hemen hiç gitmiyorlar. Buhara'ya da sık gitmiyorlar. Taşkent ve Kaşgar'a daha fazla gidiyorlar. Çok sayıda Kaşgarlı, Taşkentli, Semerkandlı ve Buharalı onlara geliyor…".[23]

Efremov'un vermiş olduğu bilgiler, Fergana Vadisi'ndeki ticaretin ufak bir yansımasıydı. Satırlardan anlaşıldığına göre hanlık, özellikle pamuk üretimi konusunda kendi kendisine yetebiliyordu. Burada üretilen ürünlere yakın bölgelerden talep oldukça fazlaydı. Hocend yakınlarında bir kömür madeni vardı. Çıkarılan kömürün taşıma zorluğundan dolayı fiyatları da yüksek olurdu. Bu kömürün ticareti fazla yapılmazdı ve devletin kendi işlerinde kullanılırdı. Kömür pahalı olduğu için halk odun bulmak ya da almak zorunda kalırdı. Odun pazarları bir hayli canlıydı talep çok olduğu için de pahalıydı. Odun ve kömür pahalı olduğundan meyve ağaçlarının kesilmesi tek çare olurdu. Bu da bahçelerin yok olmasındaki en büyük etkendi. Ruslar bölgeye geldikten sonra sadece odun kullanmışlardır. Onların bu ihtiyacını karşılamak zorunda kalan Fergana Vadisi'nin güzelim bahçeleri yerini boş arazilere bırakmıştır. Namangan yakınlarında Mai-Bulak (petrol kaynağı) bulunmaktaydı. Bu petrolden asfalt hazırlamayı bilen Kırgız ve Kalmuklar uzun süre burayı işletmişlerdir. Buradan çıkan petrol diğer şehirlere de gönderilirdi. Hokand Hanlığı'nın bu petrol kuyularını kiraladığı bilinmektedir.[24]

Fergana Vadisi'nde zanaat da oldukça gelişmişti. Dokumacılık, dericilik, çömlekçilik, terzilik, bakırcılık, boyacılık, demircilik, marangozluk, gibi birçok zanaat türü Fergana'da maharetle icra edilmekteydi. Fergana'da üretilen ürünler sadece iç piyasaya değil dış piyasaya da hitap ediyordu. Burada üretilen ürünler başka memleketler tarafından beğenilerek alınıyordu. Ferganalı tüccarlar çok uzak memleketlerde ticaret yapmada maharetliydiler. Örneğin; Türkistan coğrafyasından Kaşgar'a giden tüccarların tamamına *Andicanlılar* diye hitap edilirdi.[25] Hokand şehrinde kâğıt fabrikası vardı ve burada üretilen ürünler neredeyse bütün Türkistan'a satılırdı.[26]

[23] Koç, 77.
[24] Schuyler, 218-221.
[25] Hamid Ziyayev, Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele, Çev: Ayhan Çelikbay, TTK Yayınları, Ankara, 2007, s.29; Scott C. Levi, "Orta Çağ Asyası'nda Türkistan ve Turan", Türkler Ansiklopedisi, Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2006, s.557.
[26] Schuyler, 348.

ISSN-2199-353X

Online only at http://www.cahij.com/

2. Tarım Kültürü

İnsanların çok erken devirlerden itibaren yerleştikleri Fergana Vadisi, tarımın da ilk uygulandığı yerlerden birsidir. Fergana vadisi, Çin kaynaklarında üzümü ve şarabı ile ünlü bir yer olarak kaydedilmiştir.[27] Sulama imkânlarının da fazla olduğu vadide tarım, her daim insanların birinci uğraşı olmuştur. Fergana Vadisi'nin dağlarında göçebe olarak yaşayan insanlar hayvancılıkla uğraşmışlar, ihtiyacı olan tarımsal ürünleri de vadiden karşılamışlardır.

Bir bölgede tarım faaliyeti gerçekleştirilecekse birinci şart su ihtiyacının karşılanabilir olmasıdır. Su ihtiyacı bazı bölgelerde yağmur aracılığı ile karşılanırken bazı bölgelerde de dağlardaki kar rezervlerinden kaynağını alan nehirler ile karşılanır. Fergana Vadisi yılın büyük bir kısmını yağmur almadan geçirir. Fakat kışın yağan kar, etrafını saran Tanrı Dağları ve Alay Dağlarının üzerinde dört mevsim kalır. Bu karlar da vadiyi ziyadesiyle sulamaya yeterli olur.

Fergana Vadisi'ni sulayan birden fazla nehir bulunmaktadır. Bunlar içerisinden en önemli olanlar; Akbura, Aravan, İsfeyram, Şahimerdan, Soh ve İsfera adındaki nehirlerdir. Aynı zamanda Karaderya, ve onun ırmakları olan Kurşab, Karagulca, Tar, Yassı, Kögert, Maylısay ve Çatkal Dağları'ndan akan Padşaata, Kasansay, Gavasay nehirleri çiftçiliğin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Narın ve Karaderya'nın birleşmesiyle meydana gelen Sırderya Nehri, vadinin en büyük su kaynağıydı. Aynı zamanda Sırderya Nehri, bütün Türkistan coğrafyasının sulanmasında, yüklerin taşınmasında, sağladığı balıklar ile halkın beslenmesinde büyük rol oynamış bir nehirdir. Onun bu özelliği yüzyıllardır olduğu gibi bugün bile hiç değişmeden devam etmektedir. [28]

Fergana Vadisi'ndeki tarım kültürünün oluşmasında nehirlerin yanında kanalların açılması da çok etkili olmuştur.[29] Tarihin ilk dönemlerinden itibaren iptidai bir şekilde olsa bile Narın Nehri'nden arıklar açılmış ve vadi sulanmıştır.[30] Bu kanalların ulaşamadığı noktalarda kuru tarım yapılmıştır. Bu tarım kültürü de genellikle göçebeler arasında yaygındı. Onlar kendi ihtiyaçları olan buğday, arpa, yulaf gibi tahılları kuru tarım ile üretirlerdi. Kuru tarım derken kastettiğimiz yağmurların yağmasına bağlı olarak sulamanın gerçekleşmesi idi.[31]

Fergana'daki Hokand Hanlığı'nın yöneticileri olan İrdana Bek ve Narbuta Bek dönemlerinde vadiyi sulamak için kanallar açılmıştır. Hanlığı yükselme dönemine taşımış olan Âlim Han (1800-1809) zamanında vadiye altı büyük *arık* (sulama kanalı) açılmıştır. Bu sulama kanalları sayesinde tarım gelişmiştir. Hatta bu zamanlarda, tamamen tarım ile meşgul olan bir köy (Altıarık) kurulmuştur. Fergana tarihinde önemli hizmetleri bulunan

[27] Starr, 8.
[28] Ziyayev, 28.
[29] Nalivkina, Nalivkin, 29.
[30] Lapidus, 350.
[31] Bobir Odilov, "Ocebennosti Hozyayctvennoy Deyatelnosti Naseleniya Ferganskoy Dolını v. XIX - Naçala XX v." Mijnarodniy Naukoviy Jurnal, No:6/3, 2006, p. 35.

ISSN-2199-353X

Online only at http://www.cahij.com/

ve Gazi unvanına sahip olan Muhammed Ali Han (Madeli Han) döneminde de büyük bir arık kazılmıştır. [32] Hanlık içerisinde önemli bir konumda bulunan Muslumankul da Çinabad Kanalını yaptırmıştır.[33]

Vergi politikaları ile halkı canından bezdirmiş olan Hudayar Han döneminde de birçok kanal açılmış tarım arazileri genişletilmiştir.[34] Hudayar Han'ın getirmiş olduğu vergi kalemlerini düşündüğümüzde, daha fazla vergi toplayabilmek adına bu kanalların açılmış olduğu düşünülebilir.[35]

Fergana Vadisi'nde yetiştirilen ürünler; genelde buğday, arpa, darı, mısır, pamuk, pirinç, fasulye, keten, kenevir, susam, yonca, ipek, tütün, üzüm ve meyve şeklinde olurdu.[36] Özellikle pamuk ve ipek üretimi diğer bütün ürünlerin önüne geçmişti.[37] Dikilen ağaçların gölgesi ormanı kaplayacak kadar büyüktü. Her ağacın hayat verici suya ihtiyacı vardır ve burada bu potansiyel oldukça fazlaydı.[38]

Fergana'da ipek böcekçiliği de çok yaygın bir faaliyetti. Kadınlar ipek böceği kozalarına oldukça özenli davranırlardı.[39] İpek üretimi için gerekli olan dut yaprakları Fergana pazarlarında satılırdı. İklime bağlı olarak bu yaprakların fiyatları bazen çok fazla artardı. Hokand'da yılın ilk kozaları Han'a hediye edilirdi ve karşılığında hediye alınırdı. Özellikle yeni han tahta çıktığı zaman ona birkaç tane koza hediye edilirdi. Fergana'daki ipek üretimi azımsanmayacak kadar çoktu. Yıllık olarak 15 milyon paund değerinde ipek üretimi gerçekleştirilirdi.[40] Üretimi bu kadar fazla olan ipek, Fergana'dan diğer memleketlere ihraç ediliyordu. İhraç edilen ipeğin miktarı da pamuktan sonra ikinci sırada geliyordu.[41] İpekböcekçiliği de eski zamanlardan geliyordu, ancak en kaliteli ipekler Namangan, Andican, Margilan ve Hokand bölgelerinde üretilirdi.[42]

Fergana Vadisi özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru neredeyse tamamen pamuk tarımına yönelmiş durumdaydı. Açılan yeni sulama kanalları ile Fergana'da mükemmel derecede pamuk yetişiyordu ve bu ürünler Rusya'ya ihraç ediliyordu.[43]Özellikle Rusya'nın Fergana'ya hâkim olmasıyla birlikte ekilen tarım ürünlerinde de köklü değişiklikler olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarına gelinirken geleneksel tarım ürünleri olan buğday, arpa, mısır ekimi yapılmamaktaydı. Bu da bir süre sonra vadide kıtlığın olmasına yol açmıştır. Ruslar Fergana Vadisi'ne yerleştikten sonra vadide pamuk tarımını zorunlu kıldı. Pamuğun

[32] Koç, 75.
[33] Bulduk,71.
[34] Fargona, Uzbekiston Obidalaridagi Bitikalar,Toşkent, 2016, s. 21.
[35] Ziyayev, 28; Çelik, 560.
[36] Nadira A. Abdurakhimova, "The Colonial System Of Power In Turkıstan", Middle East Studies, No: 34, USA, 2002, s. 242; Koç, 75.
[37] Levi, 2007, s.214.
[38] Starr, 58.
[39] Koç, 141; Nalivkina, Nalivkin, 109.
[40] Schuyler, 190-196.
[41] Wilhelm Barthold, "Fergana", İslam Ansiklopedisi, Cilt: IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1997, s. 564.
[42] Starr, 58.
[43] Koç, 75.

ISSN-2199-353X

Online only at http://www.cahij.com/

işlenmesi için fabrikalar açıldı.[44] Rusların öncelik verdiği ürün pamuktu bu yüzden halkın elindeki buğday ve arpa tohumları yok edildi. Bu tarz faaliyetler halk arasında infiale sebep oldu ve isyanlar birbirini kovaladı.[45]

Arazinin büyük bölümü devletin mülkiyetidir ve devlet arazisi olarak belirlenmişti. Onlardan sağlanan gelirlerin çoğu Han'a ve beylere giderdi. Bu gelirler vergi ya da kira şeklinde toplanırdı. Han, arazi üzerinde tam kontrole sahipti ve gelirini memurlara, din adamlarına veya bir dinî vakfa (vakıf) ödül olarak verebilir veya bahşedebilirdi. Bu bağışlar da genellikle çok kısıtlı oranlarda yapılırdı hatta bazen hiç yapılmazdı. Merkezi hükümetin elinde daha fazla toprak yoğunlaşmış ve bu gerçekleştiğinde sulanan alan artmıştır. Buna karşılık göçebeler arasında toprak sahibi olma, toplumun yapısıyla belirlenirdi ve gelenek yoluyla hak sahibi olunurdu. Pazar için yeterli miktarda sürü (hayvan) yetiştirecek durumda olmayan daha düşük gelirli göçebeler, kendi yiyecek ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanmışlardı.[46]

Vadide meyvenin her türlüsü yetişmekteydi ve bu meyvelerin lezzeti dünyada eşine az rastlanır bir seviyedeydi. Fergana bahçelerinde karpuz, üzüm, kayısı, şeftali, elma, armut, ayva, ceviz, erik, kiraz, kavun gibi meyveler de yetişirdi.[47] Tarım faaliyetleri geleneksel tarzda yapıldığı için birim alandan alınan verim düşük olurdu. Bahçelerin geniş ve sulanabilir olması daha fazla ürün toplamak için yeterliydi. Bu kadar verimli ovalara sahip olan Hokand Hanlığı komşuları tarafından (özellikle Buhara) kıskanılırdı.[48]

Fergana Vadisi'ndeki tarım faaliyetleri genellikle erkekler tarafından yapılırdı. Kadınlar çok nadir tarlaya giderdi. Hasat zamanında yardımcı olmak amacıyla giden kadınlar da olurdu.[49] Kadınların tarlaya gitmemesinin altında farklı sebepler olabilir. Çünkü Fergana'daki kadınların evden çıkması, çarşıya gitmesi, yabancı biri ile göz göze gelmesi yasak kabul edilirdi. Bu tarz düşüncede olan insanların kadınları tarlaya götürmesi de olası değildi. Bir de kadınların kıyafetleri oldukça kapalıydı, ferace tarzı kıyafetler giyen kadınlar tarlada nasıl çalışacaklardı ki? Eski Türk kültüründe kadının sosyal yaşam içerisinde oynadığı rol, İslam kültürünün vadiye gelmesi ile birlikte değişmiştir. Bu değişim, tarımsal faaliyetleri dolaylı da olsa etkilemiştir.

2018'de Türkistan coğrafyasına yapmış olduğum araştırma gezisinde de Fergana Vadisi'ni yakından görme şansı elde ettim. Çok verimli olan vadide, yüzyıllar geçmesine rağmen birim alandan elde edilen üretim miktarı oldukça yüksektir. Türkistan coğrafyasında yetişen en lezzetli meyveler bu vadiden gelmektedir. Türkistan pazarlarında, Fergana Vadisi'nde yetişen ürünler için ayrı bir talep söz konusu olmaktadır.

[44] Bu zamanda, Törekurgan'da dört tane pamuk fabrikasının olduğu bilinmektedir. Ayrıca bkz. Bulduk, 58.
[45] Zeki Velidî Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981, s. 332; Bulduk, 51.
[46] Starr, 59; Ziyayev, 28.
[47] Odilov, 37.
[48] Koç, 75-76.
[49] Nalivkina, Nalivkin, 109.

ISSN-2199-353X

Online only at http://www.cahij.com/

Ülkemizde Ege ve Akdeniz bölgesinde yetişen incir, Fergana'da ekonomiye katkı sağlayan önemli bir tarım ürünüdür. Halk arasında özel bir ilgi gören Fergana inciri, tane ile satılacak kadar değerlidir. Karasal iklimin hüküm sürdüğü Türkistan coğrafyasında, ılıman iklimde yetişen bir meyvenin adaptasyon sağlayarak yetişiyor olması hayret verici bir durumdur. Etrafını saran yüksek dağlar, Fergana Vadisi'nde iklim koşullarının daha yumuşak olmasına olanak sağlamıştır. Vadide gözlemlenen *Mikroklima İklim*[50] karasal iklimin zor koşullarından kaçan insanlar için adeta bir sığınak olmuştur. Zaten dikkat edilirse, göçebe hayattan yerleşik hayata geçen toplumlar genellikle bu tarz bölgeleri kendine yurt tutmuştur

SONUÇ

Bulunduğu jeopolitik konum itibariyle Doğu Türkistan ve Batı Türkistan'ı birbirine bağlayan Fergana Vadisi, tarih boyunca çeşitli milletlere ev sahipliği yapmıştır. Değişik kültürleri bir arada barındıran vadide kültürel açıdan çok canlı bir tablo ortaya çıkmıştır. Ticaret yollarının da üzerinden geçmesiyle vadi, tüccarların uğrak yeri olmuştur. Yabancıların ticari faaliyetleri ve beraberinde getirdikleri kültürel zenginlikler, vadinin kozmopolit (çeşitli unsurların bir arada bulunduğu) bir medeniyete ev sahipliği yapmasındaki en büyük etkendir. Bu yüzden tarım ve hayvancılıktan ziyade vadinin ekonomisi ticarete bağlı kalmıştır. Burada ticaret yapanlar sadece yerliler değildi. Bu dönemde, Türkistan hanlıklarının birbirine düşman olması (özellikle Buhara Hanlığı hem Hive'ye hem de Hokand'a düşmandı) yerli halkların ticari faaliyetlerini engelliyordu. Hokand ve Hive arasında keskin bir bıçak gibi duran Buhara Hanlığı, her ikisine de düşman olduğu için bunların diyalog kurmasını engellemekteydi. Coğrafi açıdan uzaklık da bu hanlıkların bağlantılarını koparıyordu. Efremov'un yazısından, Hokand Hanlığı ile Hive Hanlığı arasındaki ticari ilişkilerin zayıf olduğu anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıla gelindiğinde vadideki tarım faaliyetleri bir hayli gelişmiş durumdaydı. Açılan yeni sulama kanalları ile sulanılabilir arazilerin oranı arttırılmış, yeni ürünlerin yetiştirilmesine başlanmıştır. Bu zamanda vadi, Türkistan coğrafyasını besleyen en önemli tarım alanlarını ihtiva etmekteydi. Sanayi devriminin üretim hızını arttırmasıyla birlikte pamuğa olan ihtiyaç artmış, diğer tarım ürünlerine olan rağbet azalmıştır. Yüzyıllardır geleneksel tarım ürünlerinin yetiştirildiği Fergana Vadisi de XIX. yüzyılda pamuk tarımına yönelmiştir. Vadide yetişen pamuğun kalitesi, Rusya'nın da dikkatini çekmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında vadiyi işgal eden Rusya, yıllarca Moskova'nın pamuk ihtiyacını buradan karşılamıştır.

[50] Mikroklima (Microclimate): Belli bir küçük alanlı habitatta ya da yöredeki iklim. İklim koşullarında zeminin doğal ve yapay özelliklerine bağlı olarak ortaya çıkan, fakat ayrıntıya dayanan değişiklikler de mikroklima terimiyle anlatılır. Toprağın yakınındaki hava tabakalarının iklimine *"yetiştirme yeri iklimi"* denir ki bu, mikroklima'yı karşılar. Bkz. Emrullah Güney, Recep Bozyiğit, Ali Meydan, Taner Kılıç, İhsan Bulut, Çevrebilim (Ekoloji) Sözlüğü, Çizgi Kitabevi, Konya, 2016, s. 266.

ISSN-2199-353X

Online only at http://www.cahij.com/

KAYNAKÇA

ABDURAKHİMOVA N A (2002) "The Colonial System Of Power In Turkıstan", Middle East Studies, No: 34, USA, ss. 242-257.

ANNANEPESOV M (2003) "Relations Between The Khanates And With Other Powers", History of Civilizations of Central Asia, Development in contrast: from the sixteenth to the mid nineteenth century, UNESCO, pp, 84-89.

Barthold W (1997) "Fergana", İslam Ansiklopedisi, Cilt: IV, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, ss. 558-565.

BULDUK Ü (2006) Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi, Berikan Yayınları, Ankara, s. 52

ÇAPRAZ H (2011) "Rusya'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması" SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 24, Isparta, ss. 51-78.

ÇELİK M B (2016) "Hokand Hanlığı", Avrasya'nın Sekiz Asrı; Çengizoğulları, Ötüken Neşriyat, İstanbul, ss.527-571.

FARGONA (2016) Uzbekiston Obidalaridagi Bitikalar,Toşkent.

GÜNEY E, BOZYİĞİT R, MEYDAN A, KILIÇ T, BULUT İ (2016) Çevrebilim (Ekoloji) Sözlüğü, Çizgi Kitabevi, Konya.

KARA A (2007) Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, Selenga Yayınları, İstanbul.

KOÇ D (2015) Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı; XIX. Yüzyılın İlk Yarısı, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul.

LAPİDUS İ M (2002) A History of Islamic Societies, United States Of America.

LECLERCQ J J (2015) Avrupalı Gözüyle Kafkaslar ve Orta Asya; Transkafkasya-Buhara-Fergana-Tanrı Dağları (1890), Çev. Haktan Birsel, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

LEVİ S C (2006) "Orta Çağ Asyası'nda Türkistan ve Turan", Türkler Ansiklopedisi, Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 557-565.

_____ "Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The Rıse of Khoqand; 1709-1822", Journal of Global History No:2, pp. 214-228.

NALİVKİNA M, NALİVKİN V (2016) Muslim Women of the Fergana Valley; A 19th Century Ethnography From Central Asia, Düz. M. Kamp, İndiana University Press, Bloomington and İndianapolis, İndiana.

ODİLOV O (2006) "Ocebennosti Hozyayctvennoy Deyatelnosti Naseleniya Ferganskoy Dolını v. XIX - Naçala XX v." Mijnarodniy Naukoviy Jurnal, No:6/3, pp. 35-38.

ISSN-2199-353X

Online only at http://www.cahij.com/

SCHUYLER E (2007) Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları, Çev. Firdevs Çetin, Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul.

STARR S F (2011) Fergana Valley The Heart of Central Asia, Routledge Press, New York, s. 60.

Togan Z V (1981) Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul.

ZİYAYEV Z (2007) Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele, Çev. Ayhan Çelikbay, TTK Yayınları, Ankara.